

جایگاه برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی از منظر آیات و روایات

تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۷/۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۹/۹/۲۰

محمد عترت‌دوست *

چکیده:

بررسی تاریخی زندگی بشر از ده‌ها سال پیش تاکنون، حاکی از نوعی برنامه‌ریزی در تهیه‌ی احتیاجات خود بوده است؛ به طوری که می‌توان ادعا کرد برنامه‌ریزی به منزله‌ی جزئی از فطرت بشر است. دین اسلام به عنوان دین جامع و همه‌جانبه‌نگر، برنامه‌ی زندگی مسلمانان را در جهت رسیدن به سعادت حقیقی و جاودانه در آخرت، تنظیم می‌کند. در این میان، در تنظیم امور سازمان‌های جامعه، مدیران اسلامی، نیاز جدی‌تری به برنامه‌ریزی دارند. ضرورت برنامه‌ریزی مناسب از منظر دینی امری مؤکد است. از آن‌جا که در مدیریت اسلامی، هدف نهایی، هدایت انسان به سوی بندگی خداست، تمام برنامه‌ریزی‌ها به آن هدف ختم خواهد شد. از اهداف مهم دیگر - در طول این هدف - در مدیریت اسلامی، قیام به قسط و عدل است؛ که بدون برنامه‌ریزی جامع و دقیق - در سطح فردی و اجتماعی - و دین‌محور، میسر نخواهد بود. ظرافت و دقت، اولویت‌بندی، تفکر و اندیشیدن، زمان‌بندی مناسب و آینده‌نگری از اصول برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی و برخورداری از توفیق الهی، اعتقاد به امکان حل مشکل، استفاده از تجارب دیگران و مشورت را از لوازم برنامه‌ریزی آرمانی در مدیریت اسلامی می‌توان برشمرد. در این مقاله به جایگاه برنامه‌ریزی از نگاه آیات و روایات پرداخته شده که خود، گویای دیدگاه مدیریت مطلوب اسلامی نسبت به موضوع برنامه‌ریزی است.

کلید واژه‌ها:

برنامه‌ریزی، مدیریت اسلامی، دین، آخرت‌گرایی، تدبیر، نظم، مدیریت زمان

* دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه قم (m.etratdoost@gmail.com)

مقدمه:

برنامه‌ریزی، در انجام مطلوب هر کاری امری اجتناب‌ناپذیر است. شاید کمتر کسی را بیاید که در انجام فعالیتی بدون برنامه‌ریزی - اگرچه اجمالی - وارد شده باشد. هر چه امری مهم‌تر و تأثیرگذارتر باشد، ضرورت برنامه‌ریزی مضاعف خواهد شد. در سازمان‌های مختلف جامعه، به دلیل تمایل ذاتی به تولید کالا و ارائه‌ی خدمات بیشتر با هزینه‌ی کمتر، نیاز به برنامه‌ریزی جامع و مؤثر، بسیار محسوس است.

برنامه‌ریزی راهنمای مدیران است در این که چه چیزی را و چگونه باید سازمان‌دهی، رهبری یا کنترل نمایند. برنامه‌ریزی از دو مؤلفه‌ی اهداف، و فعالیت‌های مورد نیاز جهت رسیدن به آن‌ها تشکیل می‌شود (غنوی، ۱۳۸۴، ص ۸۷).

از آن‌جا که دین مبین اسلام، کامل‌ترین دین الهی و مدعی ارایه‌ی برنامه‌ی جامع برای زندگانی انسان است، به این امر مهم توجه کافی داشته است. با مراجعه به آیات و روایات، می‌توان به اهمیت و جایگاه نظم و برنامه‌ریزی و تدبیر، در مدیریت اسلامی پی برد. در این مقاله ابتدا تعریف و جایگاه برنامه‌ریزی به شکل عام بیان شده، سپس به تبیین ارتباط آن با دین و جایگاه آن در اسلام پرداخته شده است. ضرورت، فواید و اصول برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی و سرانجام لوازم برنامه‌ریزی آرمانی در مدیریت اسلامی مطالب دیگری هستند که در این مقاله بررسی می‌شوند.

تعریف، جایگاه و اهمیت برنامه‌ریزی

- از برنامه‌ریزی تعاریف زیادی شده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:
- برنامه‌ریزی فرایند تعیین اهداف سازمان و شیوه‌های مناسب دستیابی به آن است.
 - برنامه‌ریزی تصویر روشنی از هدف، نوع فعالیت‌ها، ابزار و روش‌های مورد نیاز به منظور دستیابی به آن است (زارعی متین، ۱۳۸۰، ص ۱۷۹).
 - برنامه‌ریزی یعنی ارایه‌ی طریق برای عملیات آینده که متضمن نتایج معین با هزینه‌ی مشخص و دوره‌ی زمانی معلوم است (دفتر تحقیقات کاربردی معاونت طرح و برنامه و بودجه ناجا، ۱۳۸۵، ص ۴۷).

در واقع در فرایند برنامه‌ریزی دو اقدام مهم انجام می‌گیرد: اول، تعیین هدف و دوم تعیین چگونگی رسیدن به هدف. بنابراین برنامه‌ریزی فرایند تعیین اهداف و جهت فعالیت‌های سازمان و هم چنین راه کارهای دستیابی به اهداف است (زارعی متین، ۱۳۸۰، صص ۱۸۰-۱۷۹). شاید در جمله‌ای کوتاه بتوان برنامه‌ریزی را این گونه معرفی نمود: «انتخاب راه و روشی مناسب، برای بهتر رسیدن به هدف» (تقوی، ۱۳۸۰، ص ۸۰).

انسان از ابتدا که به تشکیل زندگی اجتماعی پرداخت، به ضرورت برنامه‌ریزی در فعالیت‌های گروهی پی برد؛ این امر به تدریج در نظام‌های اجتماعی به عنوان ابزاری مؤثر در خدمت مدیریت مورد توجه قرار گرفت (زارعی متین، ۱۳۸۰، ص ۱۷۹). حتی ملاحظه‌ی اجمالی تاریخ زندگی بشر از هزاران سال پیش، حاکی از نوعی برنامه‌ریزی در تهیه‌ی غذا، پوشاک و سایر موارد امرار معاش بوده؛ به طوری که می‌توان اذعان داشت برنامه‌ریزی به منزله‌ی جزیی از فطرت بشر است.

برنامه‌ریزی نگرش و راهی است که عمل بر مبنای اندیشه‌ی آینده‌نگر را تضمین می‌کند. این نگرش بخش جدایی‌ناپذیر مدیریت است. برنامه‌ریزی دو نکته را در بر می‌گیرد: یکی هدف‌ها یا همان نتایج دلخواهی که تمامی کارکنان سازمان می‌خواهند به آن دست یابند؛ دیگری برنامه‌ها یا فعالیت‌هایی که مشخص می‌کنند چگونه باید به آن هدف‌ها رسید (غنوی، ۱۳۸۴، ص ۸۷). از آنجایی که همه‌ی سازمان‌ها به دنبال آن هستند که منابع محدود خود را برای رفع نیازهای متنوع و رو به افزایش خود صرف کنند، پویایی محیط و وجود تلاطم در آن و عدم اطمینان ناشی از تغییرات محیطی بر اهمیت جایگاه و ضرورت برنامه‌ریزی می‌افزاید (دفتر تحقیقات کاربردی معاونت طرح و برنامه و بودجه‌ی ناجا، ۱۳۸۵، ص ۴۶).

دین و برنامه‌ریزی

علاوه بر کاستی‌های عقل بشری، لزوم مهار امیال و هوس‌های انسان - که با امر و نهی‌های عقلی صرف، مهار نمی‌شود، - نیاز به اوامر و نواهی الهی از طریق انبیا را اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. از دیدگاه اسلامی، قابل فرض نیست که جامعه‌ای بدون تعالیم وحی بتواند لحظه‌ای قدم در مسیر صحیح بگذارد (دیرباز، ۱۳۸۰).

دین مجموعه‌ای هدف‌دار است. دین، انسان را به سوی لمس و احساس علم، قدرت، و حیات و لذت نامحدود (اتصال به خدا) می‌خواند. انسان در شبکه‌ی به هم مرتبط هستی زندگی می‌کند؛

او برای این که بتواند در راستای آن هدف والا حرکت کند، مجبور است عوامل و متغیرهای فردی (بدنی، فکری، احساسی) و جمعی مرتبط با موقعیت خود را تنظیم کند. بر این اساس بدون برنامه برای زندگی فردی و جمعی، از رسیدن به هدف، محروم خواهد شد (واسطی، ۱۳۸۸، صص ۱۰۹-۱۰۵). در نتیجه، دین، خود بزرگ‌برنامه‌ریز زندگی انسان مؤمن در جهت نیل به اهداف والای الهی است؛ این امر، از طریق برنامه‌ریزی جامع در زندگی فردی و اجتماعی مؤمنان صورت گرفته است؛ این برنامه‌ریزی همان احکام و دستورات دینی در معنای عام خود است. بنابراین، نه تنها برنامه‌ریزی در دین، امری بایسته و مؤکد است، خود دین عهده‌دار مهم‌ترین برنامه‌ریزی برای بشر - که برنامه‌ریزی جامع جهت سعادت دنیا و آخرت است - شده است.

جایگاه برنامه‌ریزی در اسلام

در مدیریت بر مبنای نظام ارزشی اسلام، آنچه در دیدگاه مادی، هدف نهایی و اصیل به حساب می‌آید - که بر خورداری بیشتر از امکانات مادی باشد - تنها هدفی متوسط یا وسیله به حساب می‌آید. از نکات اصلی آموزه‌های دینی - از جمله اسلام - این است که آنچه حقیقت انسان را تشکیل می‌دهد و بُعد اصیل و جاودانی و فناپذیر وجود انسان به حساب می‌آید همان بُعد معنوی و روح انسان است. اهداف زندگی باید بر پایه‌ی توجه به ارضای نیازهای حقیقی و اصیل وجود انسان تعیین شده باشد. در واقع باید نگاهی فراتر از این دنیا داشت؛ باید هدف والای خلقت و زندگی جاودان آخرت را در برنامه‌ریزی‌های زندگی در نظر داشت. روشن است که آخرت‌گرایی نفی دنیا نیست؛ بلکه امکانات دنیوی را در راستای اهداف اخروی قرار دادن است^۱ (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۲۷۲).

پیام دین‌های الهی توجه به حقیقت گذرگاه بودن دنیا برای زندگی جاودان و سعادت حقیقی در بهشت است.

به تعبیر امام علی - علیه السلام - «دنیا سرایی است گذرگاه؛ نه سرایی که در آن مستقر شوند»^۲.

پس هدف اصلی دین، «آخرت‌گرایی» به معنی تلبس به ارزش‌های قرآنی و الهی و دوری از دنیاگرایی به معنای قراردادن دنیا به عنوان تنها هدف زندگی است. اگر مطلوب، دنیا شد و نه

۱. «و در آنچه که خدا به تو داده است، با میل و رغبت دار آخرت را بجوی و بهره‌ات را از دنیا فراموش نکن». سوره قصص آیه ۷۷

۲. نهج البلاغه - حکمت ۱۳۳.

آخرت، طبیعتاً ثروت‌ها هم در راه ارضای غرایز و شهوات نفسانی، به کار گرفته می‌شود (نقی‌پورفر، ۱۳۸۱، صص ۱۰۳-۱۰۲).

خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «و چه بسیار اقوامی که ثروتشان آن‌ها را به بدمستی کشاند و از مسیر معقول خارجشان کرد و به نابودی و هلاکتشان انجامید!»^۱. از این رو مدیران اسلامی نمی‌باید در هیچ مقطعی از زمان، بهبودی وضع اقتصادی را اولویت بدهند، بدون این که زمینه‌ی روانی و فرهنگی مساعد، (حداقل) به موازات آن ایجاد شود؛ آری هرگز مسائل فرهنگی نمی‌تواند جدا از امور معیشتی باشد؛ ولی بستر حرکت اقتصادی، و نتایج آن می‌باید حرکت فرهنگی در جهت تحقق ارزش‌های اخروی در جامعه باشد (نقی‌پورفر، ۱۳۸۱، ص ۱۰۵).

در این راستا مهم‌ترین ویژگی‌های اسلام را که مستقیماً در برنامه‌ریزی‌ها نقش دارد، از دیدگاه علامه مصباح یزدی را می‌توان در سه بند خلاصه نمود:

۱- قرب الهی

هدف مدیر اسلامی از انجام کار، کمال معنوی و نزدیک شدن به خداست؛ اولویت او با کاری است که برای این هدف مفیدتر است.

۲- انتفاع مجموعه‌ی انسان‌ها

مدیر اسلامی به نفع شخصی خود نمی‌اندیشد؛ بلکه هدفش، انتفاع مجموعه‌ی انسان‌هاست؛ البته ممکن است از این طریق، منافع شخصی او نیز تأمین شود؛ اما هدف بالاتر او تأمین نیازهای مادی یا معنوی اجتماعی است؛ به طوری که از طریق ارتقای سطح رفاه اجتماعی در صدد ایجاد کمال معنوی است.

۳- جلوگیری از وابستگی اجتماعی در درازمدت

ممکن است انتخاب کاری در زمان حاضر به نفع جامعه باشد؛ اما در درازمدت موجب وابستگی اجتماعی و سیطره و برتری اقتصادی دشمنان شود. درست است که هم اکنون سود

۱. سوره قصص، آیه ۵۸.

شخصی و اجتماعی را تأمین می‌کند؛ اما موقتی و گذراست؛ چرا که نسل آینده را وابسته به بیگانه می‌کند. پس در نظر داشتن عامل زمان، دوراندیشی و در نظر گرفتن منافع نسل آینده، بخشی از کار مدیریت است که نظام ارزشی الهی، نقش مهمی را در آن ایفا می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، صص ۲۷۳-۲۷۲).

ضرورت برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی

منابع اسلامی سرشار از توجه به موضوع برنامه‌ریزی در امور است؛ به طور نمونه به یک آیه و یک روایت با موضوع «اهمیت قرآن کریم به برنامه‌ریزی»، اشاره می‌کنیم:

➔ «إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» «ما هر چیزی را به اندازه (و روی حساب) آفریدیم» (سوره قمر، آیه ۴۹).

➔ «أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمًا مَّا يَأْتِي وَالْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَدَوَاءَ دَائِكُمْ وَنَظْمَ مَا بَيْنَكُمْ»:

«آگاه باشید که آگاهی از آینده، خبر از گذشته، داروی درد (نادانی و گمراهی) و نظم و ترتیب زندگی روزمره‌ی شما در قرآن کریم (آمده) است» (نهج البلاغه - خطبه‌ی ۱۵۸).
در جدول شماره‌ی (۱) فراوانی برخی مفاهیم مربوط به برنامه‌ریزی در آیات قرآن کریم گردآوری شده است. البته ناگفته نماند موارد بسیار دیگری مانند احکام مختلف ذکر شده در آیات، خود حاکی از برنامه‌ریزی دقیق خالق متعال برای بندگان خود است. این همه نشان‌گر اهمیت والای مفهوم برنامه‌ریزی در قرآن کریم است.

جدول شماره‌ی (۱): فراوانی برخی مفاهیم مربوط به برنامه‌ریزی در آیات قرآن کریم

تعداد	موضوع	عبارت
۳۳ مورد	به معنای اندازه و اندازه‌گیری	مشتقات (قدر)
۵ مورد	به معنای تدبیر	مشتقات (دبیر)
۱۰ مورد	آفرینش زمین در شش روز (برنامه‌ریزی در خلقت)	سنهٔ آیام
۹ مورد	خلقت هفت آسمان (برنامه‌ریزی در خلقت)	عبارات مربوط به "السموات السبع"
۴۷ مورد	پیدایش و اختلاف شب و روز (برنامه‌ریزی در خلقت)	اللیل و النهار
۱ مورد	زمستان و تابستان (برنامه‌ریزی در خلقت)	الشتاء و الصيف
۹ مورد	خواب زمستانی و بیداری در بهار (برنامه‌ریزی در خلقت)	یحیی الارض بعد موتها
۲ مورد	خلق آسمان‌ها بدون ستون قابل رؤیت (برنامه‌ریزی در خلقت)	بغیر عمد ترونها

اسلام دین مادیت و معنویت همراه هم است و به انسان با دیدی جامع می‌نگرد؛ از این رو به برنامه‌ریزی در ابعاد مختلف مادی و معنوی سخت توجه دارد. در روایات اسلامی، واژه‌هایی چون تدبیر، دوراندیشی و نظم و چاره‌اندیشی، در بردارنده‌ی معنا و نشان‌گر اهمیت برنامه‌ریزی در زندگی فردی و اجتماعی است. مدیریت می‌داند که از اسلام سرچشمه می‌گیرد، جایگاه برنامه‌ریزی را بسیار با اهمیت و تعیین‌کننده می‌داند. نمونه روایت‌های زیر، بیان‌گر اهمیت برنامه‌ریزی در اسلام است:

➔ امام علی-علیه‌السلام- فرمود: «ای مردم در دنیایی که تدبیری در آن نباشد، خیری نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۷۰، ص ۳۰۷).

➔ امام صادق-علیه‌السلام- فرمود: «مؤمن، نیکوکار، کم هزینه و نیکو تدبیر برای زندگی است و از یک سوراخ دو بار گزیده نمی‌شود (اشتباهی را دو بار تکرار نمی‌کند)» (حرعاملی، ۱۴۱۴ ه.ق، ج ۱۵، ص ۱۹۳).

➔ امام علی-علیه‌السلام- در جایی دیگر فرموده‌اند: «بقای مناصب و دولت‌ها، (به واسطه‌ی) (برنامه‌ریزی و) چاره‌اندیشی در امور است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۳۴).

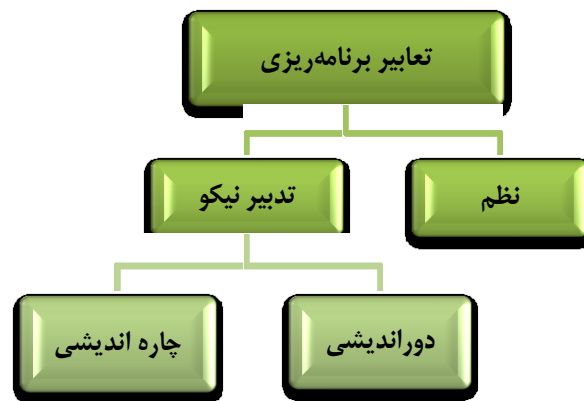
➔ مردی به امام صادق-علیه‌السلام- عرض کرد: «به نظر من میانه‌روی و تدبیر در معیشت، نصف کسب است». امام به ایشان فرمود: «خیر، بلکه تمام کسب است و تدبیر در معیشت، جزء دین است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۶۸، ص ۳۴۹).

به‌طور کلی برنامه‌ریزی در امور، نه تنها یکی از مبانی مدیریت تولید از نگاه مادی، بلکه فریضه‌ای الهی و اسلامی برای هر فرد مسلمان است (افجه‌ای، ۱۳۷۷، ص ۱۵۰).

یعنی مسلمانی که حداقل، مدیریت اوقات خویش را بر عهده دارد، بدون برنامه‌ریزی نمی‌تواند به اهداف والای مطلوب دین از زندگی یک مسلمان برسد؛ حال چه رسد به مدیریتی وسیع‌تر در سطح سازمان یا جامعه‌ی اسلامی؛ روشن است که هر چه سطح مدیریت شوندگان وسیع‌تر باشد و به اندازه‌ی یک سازمان یا کشور شود، اهمیت برنامه‌ریزی، مضاعف خواهد بود.

در شکل شماره‌ی (۱)، برخی تعابیر آیات و روایات که حاکی از اهمیت برنامه‌ریزی در اسلام است، آورده شده است. تدبیر نیکو را می‌توان شامل چاره‌اندیشی در مشکلات و

دوراندیشی در تصمیم‌گیری‌ها دانسته و نظم را هم لازمه و شاید معادل برنامه‌ریزی بتوان معرفی نمود:

شکل شماره‌ی (۱): برخی تعابیر مربوط به برنامه‌ریزی در متون اسلامی

به طور خلاصه در الگوی مدیریت اسلامی، به چند جهت، برنامه‌ریزی ضروری و لازم دانسته شده است:

۱- توزیع عادلانه‌ی ثروت

از جمله‌ی رسالت‌های انبیا، تحقق قسط و عدل الهی، در حوزه‌های مختلف جامعه‌ی بشری است؛ قسط و عدلی که توسط خود مردم محقق شده و توسط خود آنان، حفظ و پاسداری شود (نقی‌پورفر، ۱۳۸۱، ص ۱۳۵).

«همانا ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و به آنان کتاب و ترازو [ی تشخیص حق از باطل] نازل کردیم تا مردم به عدالت برخیزند...». (سوره حدید، آیه ۲۵)

از این میان، توزیع عادلانه‌ی ثروت و خدمات، شاخصه‌ی مهم و تابلوی قسط و عدل در زمینه‌های دیگر (اعتقادی، فرهنگی و...) در جامعه‌ی اسلامی است (نقی‌پورفر، ۱۳۸۱، ص ۱۳۵)؛ که جز در سایه‌ی برنامه‌ریزی مناسب مدیران اسلامی در امور مختلف سازمان‌های جامعه میسر نیست. از جمله خصوصیات منجی عالم بشریت، حضرت مهدی -

عجل الله تعالی فرجه الشریف- نیز، که مندرج در احادیث فراوانی می‌باشد، توزیع عادلانه‌ی ثروت بین مردم است؛

➤ پیامبر اکرم -صلی‌الله‌علیه‌وآله- فرمود: «شما را بشارت می‌دهم به مهدی، که هنگام اختلاف مردم، در امت من مبعوث خواهد شد؛ پس زمین را پر از عدل و داد می‌کند؛ آن چنان که از ظلم و جور پر شده بود. ساکنان آسمان و زمین از او راضی خواهند شد. مال را به طور صحیح تقسیم خواهد نمود». مردی گفت: به طور صحیح یعنی چطور؟ فرمود: «به طور مساوی بین مردم».

روشن است که تقسیم اموال به طور مساوی و عادلانه بین مردم، به برنامه‌ریزی کلان و دقیق نیازمند است که امام -علیه‌السلام- به کار خواهند بست.

۲- ارزش عمر و زمان و سؤال از آن در قیامت

عمر و زمان به سرعت در حال گذر است؛ این گذشت زمان محسوس نیست؛
➤ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «... و فرصت می‌گذرد، چونان که ابرها می‌گذرند. فرصت‌های نیکو را غنیمت شمرد» (نهج البلاغه، حکمت ۲۱).
از سویی دیگر، عمر و زمان قابل بازگشت نیست؛ به هیچ طریقی نمی‌توان آن را برگرداند؛ در واقع، زمان با هیچ چیز قابل معاوضه نیست.

➤ رسول خدا -صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم- فرمود: «عمر محدود است؛ هیچ کس از مقداری که برای او تعیین شده است تجاوز نمی‌کند» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۸، ص ۴۰۳۵).

➤ در سخنی دیگر، رسول خدا -صلی‌الله‌علیه‌وآله- فرمود: «بنده در روز قیامت، گام از گام بر نمی‌دارد مگر آنکه از چهار چیز پرسیده شود: از عمرش که چگونه سپری ساخته، و از جوانی‌اش که چگونه هدر داده است، از مالش که از چه راهی به دست آورده و در چه راهی خرج کرده است و از دوستی ما اهل بیت» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸، ص ۱۸۰).

آیا در طول عمر خود، اموالش را از راه حلال به دست آورده و در مسیر صحیح استفاده نموده؟ آیا جوانی‌اش را به طاعت الهی مشغول بوده و یا به معصیت؟ آیا در طول عمر خود،

به دوستی ما اهل بیت وفادار بوده و به لوازم آن را - از تبعیت اوامر و نواهی - به نحو احسن ملتزم بوده است؟ پس تمام لحظات او مورد بازخواست و بررسی قرار خواهد گرفت؛ چرا که در هر لحظه‌ای یا در حال عبادت الهی و تبعیت از اهل بیت و کسب یا صرف مال در راه حلال و یا انجام امور مباح بوده و یا در حال انجام معاصی.

با توجه به این‌گونه اهمیت والای عمر و زمان از دیدگاه اسلام، لزوم برنامه‌ریزی در جهت استفاده‌ی بهینه از آن، روشن‌تر می‌شود.

۳- لازمه‌ی رشد و توفیقات اجتماعی و عامل سعادت اخروی

در برنامه‌ریزی موفق، شخص می‌تواند زمان را خوب مدیریت کند. این مدیریت زمان هم در رشد و توفیقات اجتماعی و هم در سعادت اخروی عاملی اساسی است. طاعت الهی، از عبادت و مناجات گرفته تا خدمت مناسب به مسلمانان، در سایه‌ی برنامه‌ریزی دقیق و تنظیم اوقات در انجام مناسب امور مختلف، میسر خواهد بود.

➤ رسول خدا -صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم- فرمود: «عمر (و زمان)، قیمت و بهای سعادت تو است اگر در مسیر طاعت خدا به کار گرفته شود» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۴۰۴).

۴- لزوم انجام کارها در وقت خودش

لازم است هر کاری در زمان مقرر و مناسب خود انجام گیرد؛ این امر به وسیله‌ی برنامه‌ریزی میسر می‌گردد.

➤ رسول خدا -صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم- فرمود: «هر کاری در گرو زمان خودش است» (مجلسی، ۱۴۰۳ه.ق، ج ۷۴، ص ۱۶۵).

از سویی دیگر اگر شخص فرصت کاری را داشته باشد ولی با برنامه‌ریزی، آن کار را در زمانش انجام ندهد، دچار حزن و اندوه می‌شود.

➤ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «ضایع کردن فرصت (در مسیر غیر صحیح) اندوهی گلوگیر است» (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۸).

فواید برنامه‌ریزی از نگاه آیات و روایات

برنامه‌ریزی آثار مثبت و فواید بسیاری برای سازمان دارد؛ در متون اسلامی نیز به آن‌ها اشاره شده‌است. چند نمونه از آثار و فواید برنامه‌ریزی را مطرح می‌کنیم:

۱- کاستن از میزان خطاپذیری در انجام امور

روشن است که با برنامه‌ریزی دقیق و پیش‌بینی‌های لازم، از خطاها و لغزش‌های احتمالی در طول کار، کاسته خواهد شد.

➤ امام علی-علیه‌السلام- در این مورد فرموده‌اند: «برنامه‌ریزی قبل از هر کاری باعث در امان ماندن از لغزش می‌شود» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶، ص ۲۸).

۲- استفاده‌ی بهینه از منابع و امکانات

از آن‌جا که منابع و امکانات هیچ سازمانی نامحدود نیست، در بهره‌برداری از آن‌ها باید برنامه‌ریزی دقیقی داشت؛ این برنامه‌ریزی دقیق کمک خواهد نمود که بتوان به صورت بهینه، بیشترین استفاده را از امکانات محدود در جهت اهداف سازمان داشت.

➤ امام علی-علیه‌السلام- فرمود: «در صورتی که برنامه‌ریزی خوبی وجود داشته باشد هیچ‌گونه فقر و کمبود امکاناتی وجود نخواهد داشت» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶، ص ۵۴۴)؛

➤ هم‌چنین فرمود: «تدبیر (و برنامه‌ریزی) نیکو، مال اندک را افزون کند؛ و تدبیر بد، مال زیاد را نابود گرداند» (همان منبع، ص ۲۲۷)؛

➤ در روایت دیگر امام علی-علیه‌السلام- فرموده‌اند: «برنامه‌ریزی خوب به همراه امکانات به مقدار نیاز، کارسازتر از امکانات زیاد همراه اسراف است» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ. ق، ج ۷۵، ص ۱۲).

یعنی اگر فرد یا سازمان امکانات مورد نیاز خود را در حد کفاف داشته باشد و برای استفاده‌ی مناسب از آن‌ها به طور صحیح و خوب برنامه‌ریزی کند بهتر از آن است که منابع و امکانات زیادی در اختیار داشته باشد ولی برای استفاده‌ی بهینه از آن‌ها برنامه‌ی مناسبی نداشته باشد.

۳- ایمنی از ندامت و پشیمانی

هر فرد یا سازمانی که بدون تفکر در ابعاد مختلف فعالیت‌ها، خود را مشغول انجام

کاری نماید، بی‌گمان دچار سردرگمی می‌شود و درصد خطاها و اشتباهات او زیاد می‌شود؛ روشن است چنین کاری موجب پشیمانی و ندامت او خواهد شد. **➤** امام علی-علیه‌السلام- فرمود: «برنامه‌ریزی قبل از کار، تو را از پشیمانی نگه می‌دارد» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۶۸، ص ۳۳۸).

اصول برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی

امروزه برنامه‌ریزی موفق، قدرت و مؤلفه‌ای تعیین کننده است که لزوماً همگان در برخورداری از آن یکسان نیستند؛ این امر نیاز به هوش، ذکاوت، دقت و جامعیت نظر و برخورداری کافی از تخصص و تعهد دارد. یک مدیر اسلامی موفق کسی است که از قدرت برنامه‌ریزی، بهره‌ی کافی برده باشد، که آن نیز با استفاده از تعالیم و تجارب دینی، تجربیات شخصی و استفاده از تجارب دیگر کاشناسان انجام می‌پذیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۷، ص ۵۲). مطالعه در منابع اسلامی برخی از اصول برنامه‌ریزی مطلوب از نظر مدیریت اسلامی را این‌گونه معرفی می‌کند:

۱- ظرافت و دقت

نیاز است که برنامه‌ریزی مدیر اسلامی از ظرافت و دقت در ابعاد مختلف برخوردار باشد. در حدیثی، امام علی-علیه‌السلام- فرمود: «ظرافت و دقت در برنامه‌ریزی، بهتر از (داشتن) امکانات است» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶، ص ۶۲). بنابراین برنامه باید دقیق و از نظر کمی و کیفی کاملاً روشن باشد؛ نیز باید از هر گونه ابهام و کلی‌گویی خالی و تماماً جنبه‌ی عملی و عینی داشته باشد. در برنامه‌ریزی باید نیروی انسانی لازم برای انجام هر کار، هزینه‌ها، ابزار و وسایل مورد نیاز دقیقاً محاسبه و برای هر مرحله و مقطع آنچه لازم است، پیش‌بینی گردد.

۲- آینده‌نگری

آینده‌نگری به معنای در نظر داشتن شرایط آینده و نیازهای آن به هنگام برنامه‌ریزی، امری است که ضرورت آن در مدیریت اسلامی روشن و مبرهن است. امام علی-علیه‌السلام- مشورت با دانایان را نیز از آینده‌نگری و دوراندیشی می‌دانستند:

➤ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «دور اندیشی، نظر افکندن به عاقبت و سرانجام کارها، و مشاوره (و رایزنی) با خردمندان است» (اللیثی الواسطی ۱۳۷۶، ص ۲۱).

➤ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «آینده‌نگری قبل از شروع کار تو را از پشیمانی ایمن می‌سازد» (شیخ صدوق، ۱۴۱۷ هـ. ق، ص ۵۳۲).

بر این اساس، مدیران و فرماندهان باید در برنامه‌ریزی‌های خود، همیشه محلی برای حوادث پیش‌بینی‌نشده و خطرات احتمالی در نظر بگیرند.

۳- تفکر و اندیشیدن

تلاش انسان جهت برنامه‌ریزی موفق، وقتی به نتیجه خواهد انجامید که مبتنی بر مبانی نظری و فکری باشد. فعالیت‌ها و برنامه‌های بدون تفکر، نتیجه‌ای جز شکست و حرمان در انتظارش نیست.

➤ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «چاره اندیشی، فایده‌ی فکر می‌باشد» (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۳۴).

➤ نیز ایشان در جایی دیگر فرمود: «اندیشه در عواقب کارها، از مهلکه‌ها می‌رهاند» (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹، ج ۱۰، ص ۴۷۰۵).

۴- اولویت‌بندی

در برنامه‌ریزی باید اولویت‌بندی کارها مورد توجه قرار گیرد؛ در یک تقسیم‌بندی ساده می‌توان کارهای سازمان را سه نوع و به ترتیب اولویت این‌گونه معرفی کرد:

۱- امور فوری و اهم؛

۲- کارهای مهم و متوسط؛

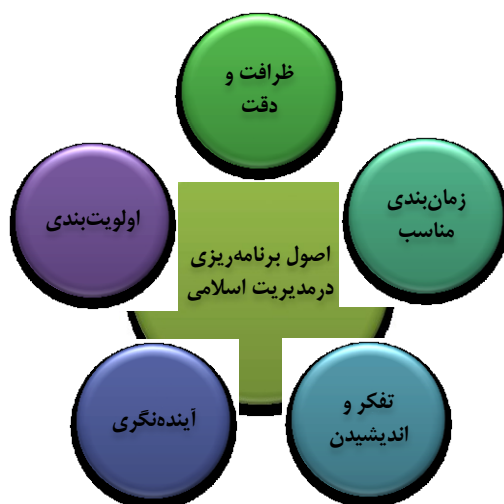
۳- امور عادی، معمولی و غیرمهم.

اگر کارها درست اولویت‌بندی شوند، برای موضوعات مختلف به اندازه‌ی اهمیت خود، صرف وقت خواهد شد. به این وسیله از هدررفتن زمان بدون به دست آوردن نتیجه‌ی مطلوب، جلوگیری می‌شود.

➤ امام علی -علیه‌السلام- در این زمینه فرمود: «هر کس به چیزی که مهم نیست پردازد، آنچه را که اهمیت بیشتری دارد از دست می‌دهد» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۶۰).

۵- زمان‌بندی مناسب

در برنامه‌ریزی باید زمان‌بندی مناسب مورد توجه قرار گیرد. در زمان‌بندی مناسب، هم از هدر رفتن وقت جلوگیری می‌شود و هم حجم برنامه‌ها متناسب با گنجایش زمان در نظر گرفته می‌شود. در این راستا هر چه به واحدهای زمانی کوچک‌تر بیشتر توجه شود، بهره‌وری بیشتری از زمان خواهد بود.

شکل شماره‌ی (۲): اصول برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی

➤ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «عمر تو، شماره‌ی نفس‌های توست و این نفس‌ها را نگهبانی شمارش می‌کند» (اللیثی الواسطی، ۱۳۷۶، ص ۱۴۹).

➤ هم‌چنین امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «برای هر زمانی، کاری است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۹، ص ۴۰۷۷).

➔ نیز از ایشان نقل شده است که فرمود: «همه‌ی وقت مؤمن پُر است؛ او در همه‌ی وقتش به کارهای مثبت اشتغال دارد» (اللیثی الواسطی ۱۳۷۶، ص ۱۹۶).
اصول ذکر شده را می‌توان به صورت شکل شماره‌ی (۲) به اختصار نمایش داد.

لوازم برنامه‌ریزی آرمانی در مدیریت اسلامی

در الگوی برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی لوازمی وجود دارد که اسباب توفیقات ارزشمند و نیل به کمالات را در سازمان‌ها و آحاد جامعه‌ی اسلامی فراهم خواهد آورد؛ اگرچه برخلاف اصول- در صورت عدم توجه به آن‌ها نیز امکان تحقق برنامه‌ریزی -مسلماً ناقص‌تر- وجود دارد؛ از آن جمله هستند:

۱- بهره‌مندی از توفیق الهی

توفیق الهی -که به معنای ایجاد اسباب و وسایل کار و رفع موانع به اذن الهی است- در برنامه‌ریزی مطلوب در مدیریت اسلامی بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد.

➔ امام علی -علیه‌السلام- فرمود: «تلاش (و برنامه‌ریزی) بدون توفیق فایده ندارد» (اللیثی الواسطی ۱۳۷۶، ص ۵۴۰).

➔ ایشان در جایی دیگر نیز فرموده‌اند: «هر که توفیق یارش شود، عمل نیکو انجام دهد» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۱۴، ص ۶۹۵۱).

➔ هم‌چنین فرموده‌اند: «توفیق، اساس خوشبختی است» (اللیثی الواسطی ۱۳۷۶، ص ۳۱).
اسباب کسب توفیق نیز، حرکت در مسیر طاعت الهی و اجتناب از معاصی و توکل و توسل و در یک کلام، آراسته‌شدن به صفت تقوی و حرکت در مسیر دین الهی است. قرآن کریم می‌فرماید:

➔ «ای اهل ایمان متقی و پرهیزکار باشید و همیشه به حق و صواب سخن گوید تا خدا اعمال شما را (به لطف خود) اصلاح فرماید...» (سوره احزاب، آیات ۷۱-۷۰).

➔ «و هر کس تقوای الهی داشته باشد، (خدا) برای او راه بیرون‌شدنی قرار می‌دهد؛ و از جایی که حسابش را نمی‌کند، به او روزی می‌رساند؛ و هر کس بر خدا اعتماد کند، او برای وی بس است؛ خدا فرمانش را به انجام رساننده است...» (سوره طلاق، آیات ۳-۲).

➤ امام علی - علیه السلام - هم فرمود: «همان گونه که جسم و سایه از هم جدا نمی‌شوند، دین‌داری و توفیق نیز از یکدیگر جدا نمی‌شوند» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۱۴، ص ۶۹۵۷).

۲- اعتقاد به امکان حل مشکل

از لوازم اولیه‌ی برنامه‌ریزی این است که باید ناامیدی و یأس را از فکر دور داشت و معتقد بود که هر مشکلی راه حلی دارد. بدون این تفکر، در برنامه‌ریزی برای مسائل و مشکلات پیچیده، انگیزه‌ی بالایی وجود نخواهد داشت. خداوند متعال در سوره‌ی یوسف - علیه السلام - می‌فرماید:

➤ «از رحمت خدا ناامید مباشید؛ که جز کافران هیچ کس از رحمت خدا ناامید نیست» (سوره یوسف، آیه ۸۷).

➤ امام علی - علیه السلام - نیز فرمود: «هر چیزی چاره‌ای دارد» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۳۵).

۳- کسب تجربه و مشورت با دیگران

استفاده از تجارب دیگران، خود، تجربه و همواره راه‌گشاست؛ چرا که باعث عدم تکرار خطاهای آنان و استفاده از بهترین روش‌ها در رسیدن به مطلوب خواهد بود.

➤ امام علی - علیه السلام - فرمود: «کسی که تجربه‌اش کم باشد، فریب خواهد خورد و کسی که تجربه‌اش زیاد باشد، کمتر فریب خواهد خورد» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۷۰۴).

➤ امام علی - علیه السلام -: «کارها به تجربه و آزمایش است (و با آن سامان می‌پذیرد)» (آمدی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۷۹)؛

➤ امام علی - علیه السلام -: «داراترین مردم در درستی رأی و اندیشه، مردمان با تجربه هستند» (همان منبع، ص ۱۸۰).

➤ امام علی - علیه السلام -: «میوه و ثمره‌ی تجربه (در کارها) انتخاب نیک است» (همان منبع، ص ۱۸۰)؛

- ➔ امام علی-علیه‌السلام-: «پیروزی به دوراندیشی است، و دوراندیشی به استفاده از تجربه‌هاست» (همان منبع، ص ۱۷۹).
- ➔ امام علی-علیه‌السلام-: «کسی که با مردان مشورت کند، در عقل‌های آنان شریک شده‌است» (آمدی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۵۸۹).
- مشورت، در قرآن کریم و سیره‌ی معصومان-علیهم‌السلام- از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ در «قرآن کریم» در این زمینه، آیات چندی آمده است:
- ✓ «... (مؤمنان آنان‌اند که) امر پروردگارشان را اجابت کردند و نماز را برپای داشتند و کارشان را با مشورت یکدیگر انجام می‌دهند... (سوره‌ی شوری، آیه‌ی ۳۸)؛
- ✓ «پس بر آنان بیخشای؛ و برایشان طلب آمرزش کن؛ و در کارها با ایشان مشورت کن؛ و آن‌گاه که بر کاری تصمیم گرفتی، بر خدا توکل کن؛ زیرا خدا توکل‌کنندگان را دوست دارد» (سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۱۵۹).
- روش معصومان-علیهم‌السلام- در تصمیم‌گیری‌های خود، از راه مشورت و تبادل نظر با مسلمانان بوده است؛ نمونه‌های آن را می‌توان در سیره‌ی ایشان مشاهده نمود^۱.
- ➔ پیامبر گرامی اسلام-صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم- در این موضوع فرمود: «با خردمندان مشورت کن تا از لغزش و پشیمانی در امان باشی» (آمدی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۵۸۷)؛
- ➔ از امام موسی کاظم-علیه‌السلام- نیز روایت شده است که فرمود: «مشورت با خردمند خیرخواه، یمن و برکت و رشد و توفیق از جانب خداست، چون خردمند خیرخواه به تو نظری داد، مبدا مخالفت کنی که مخالفتش هلاکت‌بار است» (طبرسی، ۱۳۹۲ ه.ق، ص ۳۲۴).
- استفاده از تجارب و آرای خردمندان بسیار مهم است؛ چرا که باعث افزایش آگاهی و بصیرت مدیر اسلامی در جهت برنامه‌ریزی مناسب بوده و از لغزش‌ها و اشتباهات احتمالی خواهد کاست؛ این امر در فرهنگ دینی ما بسیار مورد تأکید بوده است.

۱. رک. [واعظ خرگوشی، ابوسعید (۱۳۶۱)، شرف‌النبی-صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم-، ترجمه: نجم‌الدین محمود راوندی، تصحیح و تحشی: محمد روشن، تهران: انتشارات بابک، ص ۵۷۵؛ حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ ه.ق)، وسائل‌الشیعه، قم: آل‌البیت-علیهم‌السلام-، ج ۸، ص ۴۲۸؛ و...]

نتیجه‌گیری

انجام موفق امور، منوط به برنامه‌ریزی مناسب در آن‌هاست؛ این امری است که امروزه نیاز به استدلال ندارد. در این میان، مدیریت‌های سازمان‌های بزرگ جامعه‌ی امروز، به این امر توجه وافری داشته و برای برنامه‌ریزی دقیق و جامع، در جهت رسیدن به اهداف سازمان‌های خود، تلاش می‌کنند.

دین اسلام به عنوان دین جامع و همه‌جانبه‌نگر، برنامه‌ی زندگی مسلمانان را در جهت رسیدن به سعادت حقیقی و جاودانه در آخرت، تنظیم می‌کند. در این میان، در تنظیم امور سازمان‌های جامعه، مدیر اسلامی، نیاز جدی‌تری به برنامه‌ریزی دارد. ضرورت برنامه‌ریزی مناسب از منظر دینی امری مؤکد است؛ چنان‌که در مدیریت غیر دینی نیز بسیار مورد توجه است.

از عمده‌ترین اصول در برنامه‌ریزی مطلوب مدیریت اسلامی قابل برداشت از آیات و روایات، می‌توان ظرافت و دقت، آینده‌نگری، تفکر و اندیشیدن، اولویت‌بندی کارها و زمان‌بندی مناسب را برشمرد. بهره‌مندی از توفیق الهی، امیدواری و اعتقاد به امکان حل مشکل، استفاده از تجارب دیگران و مشورت نیز از لوازم برنامه‌ریزی آرمانی در مدیریت اسلامی می‌باشد؛ که در سایه‌ی آن‌ها می‌توان به نتایج آرمانی و اهداف مورد نظر مدیریت در اسلام دست یافت.

در صورت فقدان و یا ضعف در هر کدام از اصول و یا لوازم مذکور، به اهداف خود به شکل مطلوب و بهینه دست نخواهیم یافت و از کمال موفقیت و سعادت حقیقی، فاصله خواهیم گرفت. امید است که سازمان‌های جامعه‌ی اسلامی اولاً به جایگاه واقعی برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی توجه کافی را داشته و در راستای ارتقای کیفی برنامه‌ریزی‌های خود از نکات متذکر شده از آیات و روایات، استفاده‌ی لازم را ببرند.

منابع:

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۷)، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه‌ی سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- افجه‌ای، سیدعلی اکبر (۱۳۷۷)، مدیریت اسلامی، تهران: مؤسسه‌ی انتشارات جهاد دانشگاهی (ماجد).
- تقوی، سیدرضا (۱۳۸۰)، نگرشی بر مدیریت اسلامی، تهران: نشر بین الملل.
- حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ه.ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت - علیهم السلام - لإحياء التراث.
- دفتر تحقیقات کاربردی معاونت طرح و برنامه و بودجه‌ی ناجا، (۱۳۸۵)، اصول و مبانی برنامه‌ریزی، مجله‌ی توسعه‌ی انسانی پلیس، شماره‌ی ۷، ص ۴۷.
- دیرباز، عسگر (۱۳۸۰)، عدالت اقتصادی در کلام و سیره‌ی علی - علیه السلام -، مجله‌ی حوزه و دانشگاه، ش ۲۷.
- صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۷ه.ق)، الأمالی، قم: مؤسسه‌ی بعثت.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۲ه.ق)، مکارم الأخلاق، قم: منشورات الشریف الرضی.
- غنوی، غلامرضا (۱۳۸۴)، سازمان و مدیریت آن، تهران: انتشارات ترمه.
- اللیثی الواسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، عیون الحکم والمواعظ، به تحقیق حسین حسینی بیرجندی، قم: دارالحديث.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ه.ق)، بحار الانوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۹)، میزان الحکمه، قم، انتشارات دارالحديث.
- مصباح، محمدتقی (۱۳۸۱)، پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی، تحقیق و نگارش غلامرضا متقی فر، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۷)، مدیریت و فرماندهی در اسلام، قم: انتشارات هدف.

-
- نقی پورفر، ولی‌الله (۱۳۸۱)، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران: انتشارات مؤسسه‌ی عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
 - واسطی، عبدالحمید (۱۳۸۸)، نگرش سیستمی به دین، مشهد: مؤسسه‌ی مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
 - واعظ خرگوشی، ابوسعید (۱۳۶۱)، شرف‌النبی (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، ترجمه‌ی نجم‌الدین محمود راوندی، به تصحیح و تحشی محمد روشن، تهران: انتشارات بابک.